Úvod do filosofické antropologie VII – Odpovědnost a vina

Ladislav Hejdánek

in: Protestant, 1991, č. 6, str. 7–9

◆ článek, česky, vznik: 1991 ◆ poznámka: V časopise Protestant vyšlo v pořadí jako šesté. Upraveno autorem v září 2002.

◆ article, Czech, origin: 1991

VII. Odpovědnost a vina [1991]

Co se stalo, resp. co se děje s člověkem, když se stal, resp. stává dějinnou bytostí, dějinným subjektem? Rozhodující úlohu tu má proměna vědomí, způsobu myšlení a smýšlení. Zatímco archaický člověk se ocital znejistěn a pln úzkostí v situacích, kdy si nevěděl rady, protože instinkty mu už nemohly poskytnout pokyn či „radu", a proto si náhradou za instinkty vytvářel pravzory z jednou již provedených úspěšných akcí jakožto typizovaných odpovědí na typizované výzvy, dějiny se začínají doopravdy dít teprve tam, kde dochází k obratu životního zaměření člověka z minulých (či spíše praminulých) a tedy již daných archetypů, jež měly být napodobovány a s nimiž se člověk ve svém chování a jednání chtěl identifikovat, do otevřené budoucnosti. Této otevřené a tedy nejisté budoucnosti se archaický člověk děsil, protože hrozila, že se může kdykoliv přihodit cokoliv. Nyní se však člověk začal obracet k budoucnosti s nadějí a s důvěrou. Objev budoucnosti se tak stal počátkem nové epochy lidstva, epochy dějinné (na rozdíl od předchozí epochy nedějinné a předdějinné; většina historiků bohužel setrvává u konvence, že historická epocha v té které společnosti začíná vynálezem písma).

Až dosud byl člověk konfrontován s výzvami budoucnosti jen v jejich aktuální „podobě", tj. v souvislosti s relativně krátkou aktuální přítomností – a proto vlastně nebyl schopen dost plně rozpoznat ani ocenit jejich přesah a souvislost s časově i věcně rozsáhlejšími, širšími kontexty. Nová orientace musela dříve nebo později vést k pokusům, nahlédnout jednotlivé aktuální a osobně adresované výzvy v jejich souvislosti jednak s výzvami jiným členům skupiny či společnosti, bližším i vzdálenějším, jednak s výzvami minulými a také dopředu odhadovanými pravděpodobnými výzvami budoucími. Orientace do budoucnosti otevřela nový pohled a nový přístup k minulosti, který lidem umožňoval vědomě při navazování na minulost rozlišovat. Minulá odpověď na minulou výzvu se tak mohla objevit ve zcela novém světle, totiž ve světle nové výzvy, na kterou bylo nyní možno odpovědět podstatněji, totiž v souvislosti s výzvami již minulými i očekávanými budoucími. To mělo dalekosáhlé důsledky pro chápání samotné podstaty odpovídání na výzvy a tím odpovědnosti. Nesprávné pochopení výzvy nebo nesprávná odpověď na výzvu třeba i správně pochopenou se proměnily z pouhé neúspěšné aktivity v celkové provinění a vinu. To bylo něco podstatně odlišného od dosavadního chápání provinění, jež až dosud spočívalo v nepřesném, případně ledabylém napodobení archetypu. Vina se už neměřila ničím hotovým a daným, nýbrž tím, co dáno není, ale co představuje lidskou odpověď provokující výzvu k provedení toho, co „má být". A protože už nešlo o izolovanou výzvu pouhého okamžiku v osobní situaci, nýbrž o rozpoznávání hlubšího smyslu takové výzvy v kontextu širších věcných i časových souvislostí, nabyla tak sama vina nové kvality: z pouhého jednotlivého přestupku, měřeného známou a formulovanou normou, se stala životním scestím, celkovou převráceností. Rozpoznání této převrácenosti bylo pak prvním krokem k pronikavé proměně sebepochopení, jakož i pochopení vlastní situace, a tím i výzvou k proměně smýšlení i praktického životního zaměření.

Také archaický člověk měl zkušenost jak s jednotlivým proviněním, tak i s mnohem podstatnější širší provinilostí, leč teprve v dějinném kontextu nabývá pochopení lidské provinilosti opravdové hloubky. Dochází k tomu však jen postupně (protože dějinně) a vždy v závislosti na tom, do jaké míry se lidský subjekt stává subjektem dějinným. Po dlouhá údobí je osobní vina směšována v jakési konfuzi s morálními delikty. Lidská společnost si vždycky musí stanovit jistá pravidla, jejichž porušení trestá. Tato pravidla jsou pro různé společnosti různá a ne vždy v souhlase s tím, co v těch společnostech je opravdu dobré a správné. Odedávna se stává, že někteří citlivější a pro

naléhavost skutečných výzev vnímavější jedinci jsou nuceni z důvodů opravdové odpovědnosti dávat přednost „pravému“ před „obvyklým“ a společností vyžadovaným. Jedinec se může pod tlakem osobně mu adresované výzvy vzepřít všemu, co od něho očekává jeho okolí, a udělat něco, co je v rozporu nejen s obecnou morálkou, nýbrž co se může jevit jako vyslovená provokace. Vědomí, že něco takového musí učinit, však může také potlačit a konformovat se, tj. přizpůsobit své jednání tomu, co jeho nejbližší nebo i vzdálenější okolí od něho (dokonce se samozřejmostí) očekává. Provinění z hlediska společenského vědomí a selhání a vina před vlastním svědomím mohou tak někdy stát proti sobě (pochopitelně tomu tak nemusí být vždy). Jde-li o nejhlubší lidskou provinilost, o lidský hřích v silném slova smyslu, pak není a nemůže být rozhodující soud těch, co pouze stojí kolem a přihlížejí, ba ani soud těch, kdo jsou na věci jen nějak interesováni a angažováni. Svědomí tu znamená něco jako spolu-vědomí (con-scientia), vědomí, že ještě někdo jiný dobře a hluboce „ví“, co je to jediné pravé a správné a co musí být vykonáno. Tak to chápali lidé kdysi, a i když má tato formulace své nedostatky a svá úskalí, přece jenom něco velice podstatného vystihuje: nejsme to jen my se svou psychikou, poznamenanou naším původem a vychováním, naší determinovaností a zatížeností dobou a také osobními dějinami, tj. není to záležitost jen naší subjektivity, jestliže pocítíme (nebo nepocítíme) volání oné nepředmětné výzvy, kterou nelze převést na nic daného ani odvodit z ničeho, co už jednou bylo vysloveno, napsáno nebo kodifikováno. Žádné vysvětlování, vymlouvání ani omlouvání tu není k ničemu: jde o skutečnou vinu, o hřích, který je skutečností, proměňující všechny naše činy a všechna naše dobrá předsevzetí a nejlepší úmysly v cosi scestného, zvrhlého a do budoucnosti nebezpečného.

Pro filosofickou antropologii to tedy znamená, že člověk musí být pochopen jako bytost, která se proviňuje, nejen která se mýlí; a jako bytost, která se velmi často, ba nejčastěji pokouší své viny nechápat nebo zamlouvat, musí-li je už vůbec nějak brát na vědomí. Bytostné nebezpečí tu vlastně ani tak nespočívá v provinění samotném, jako v oné nevůli je jako vinu chápat a vědomě na sebe brát, tj. převzít za ně odpovědnost. Nebezpečnost a hrozivost hříchu není v jeho vlastní povaze, nýbrž v našem vztahu k němu: tím, že jej nechceme brát na vědomí, tím, že jej ani sobě samým nechceme přiznat, dáváme se mu k dispozici, propůjčujeme mu obrovskou moc a činíme z něho cosi nesmírně destruktivního. Moc hříchu byla veliká už v archaických dobách, ale jeho zlá ničivá síla ještě mnohonásobně vzrostla, když mohl proniknout do samých dějin. Rozpoznání této skutečnosti jde opravdu ruku v ruce s objevem budoucnosti a s vynálezem dějinné orientace lidského pobývání na světě. Starý mýtus viny a trestu začíná být prolamován a revidován zároveň s tím, jak se prosazuje dějinná orientace v myšlení i životě lidí. Není to však žádný samozřejmý či dokonce samovolný proces. Dodnes je mýtus viny a trestu živý a ani právní filosofie nemá dosud vypracováno vyhovující alternativní pojetí. Zdá se, že ani theologie nemá po ruce přijatelnou interpretaci např. v Desateru zmiňované „horlivosti“ Boha Silného, „navštěvujícího nepravost otců na synech do třetího i čtvrtého pokolení…“, ačkoliv právě zde se možná otvírá pohled na onu žádoucí alternativu.

Vina, chápaná jako porušení nějakého ať už „božského“ či lidského příkazu nebo zákazu jako pozitivní normy, je vždycky čímsi sekundárním a odvozeným, platným jen podmíněně a závisle na úrovni společnosti a dobových zkušenostech. Nejhlubší dimenze odpovědnosti i viny se vztahuje k nepředmětným výzvám, které nejsou obecné, nýbrž situačně a adresně jedinečné, které nejsou v pachtu žádné organizace, žádného společenství, ba ani státu a vůbec žádné lidské instance, ale naopak samy jsou do konkrétních podmínek a konkrétním lidem adresovaným předmětně ne-

daným oslovením, přicházejícím z budoucnosti, která je tou jedinou doménou „toho pravého“, v němž jedině není žádné nepravosti a oproti němuž dokonce „ani při svatých… není dokonalosti a nebesa nejsou čistá“, „nadto pak smrtelný člověk“. Jen málo uvědomělý nebo eticky necitlivý člověk to může interpretovat jako relativizující rozkolísávání mravních nároků nebo norem. Nároky „toho pravého“ jsou nepochybně vždy „absolutně“ platné, ale to vůbec neznamená, že jsou vždy stejné a neproměnné. To by totiž bylo tolik, jako kdyby byly nehybné a mrtvé. A takové nehybné, mrtvé výzvy by vlastně nemohly vůbec nikoho oslovovat, nemohly by na člověka zevnitř zaútočit a přimět jej k tomu, aby se sám změnil, aby se stal jiným člověkem, aby se napravil a pak začal napravovat kolem sebe to, co nápravu potřebuje. Na světě totiž není nic, co by nemohlo a nemělo být napravováno, nejméně pak ze všeho sám člověk. (Romantická – a vlastně ještě starší – představa, která se dnes znovu ozývá, že správná je jen „příroda“, tak jak je, je ovšem jen hloupým předsudkem.)

Proč nemůžeme lidskou vinu chápat jako nezbytný důsledek lidské nedokonalosti a konečnosti? To souvisí právě s obrovským, světodějným významem vědomí – a zejména naší evropské tradice vědomí do hloubky proreflektovaného a stále ještě vždy novým reflexím podrobovaného. Intelektuálně, mravně a duchovně probuzené vědomí totiž nemůže a ani nedovede zůstávat u toho, že si uvědomuje meze, jimž je podrobena každá lidská bytost. Nejde totiž jenom a dokonce ani na prvním místě o onu omezenost a konečnost, nýbrž o základní nedostačivost všech lidských činů a výkonů vzhledem k tomu, co mělo a má být uskutečněno a co si žádá také a dokonce především pozornosti lidského vědomí. A právě zde dochází k jakémusi zdánlivému paradoxu: čím je naše mravní vědomí probudilejší a svědomí citlivější, tím víc si uvědomujeme nejen svou nedostačivost, ale především a na prvním místě svá selhání, své prohřešky a dokonce své velké viny. S pokračujícím a rozvíjejícím se lidským svědomím narůstá vědomí základní osobní provinilosti a přímo hříšnosti, s níž se právě probudilý a duchovně vnímavý člověk nedokáže smiřovat žádným poukazováním na to, že jde o záležitost obecně lidskou. Hříšné a provinilé totiž není samo naše lidství, nýbrž my osobně, tj. těžce provinilý jsem vždycky především konkrétně já sám. Právě proto platí, že nejprve si musím plně uvědomit, jak obrovské břevno mám ve vlastním oku, abych pak mohl pohlédnout na smítko v oku svého bratra. Bylo by zase pouhým nepochopením, kdybychom tento požadavek chtěli vysvětlovat jen ve smyslu jakési morální „perspektivy“, že totiž smetí před vlastním prahem bych přece měl vidět lépe než vzdálené smetí před prahem svých bližních. Jde spíše o to, že mravní a duchovní probudilost nepředstavuje žádnou cestu k osobní dokonalosti (což byl vlastně řecký ideál, i když měl tehdy jinou podobu, a teprve s vlivy helenismu začal pronikat už do pozdního židovstva, do první církve a do historického křesťanství), nýbrž k stále hlubšímu, podstatnějšímu a otřesnějšímu rozpoznávání a nahlížení propastné prohnilosti a prolhanosti vlastního bytí. To nemá vůbec nic společného s nějakým sebeponižováním a sebemrskačstvím, ale náleží to neodlučně k cestě člověka, který se k sobě (jakým byl a jest) vždy znovu musí obracet zády, musí sám sebe vidět především ve světle svého pravého poslání a tedy ve světle pravdy. Teprve pak se mu může na každém dalším kroku začít ujasňovat, jak je stále víc jakoby na začátku a tím stále víc vzdálen nejenom každé dokonalosti, ale dokonce každé přijatelnosti vůbec, a to i z hlediska těch minimálních nároků a požadavků.

V této věci se ukazuje být mělkým a povrchním také každý humanismus. Být člověkem znamená být na cestě, která není ničím snadným ani samozřejmým, ale která právě naopak vyžaduje obrovské úsilí a která nikoli navzdory tomuto úsilí, ale v jeho přímém důsledku nutně vždy znovu

troskotá. Právě pro mravně a duchovně probudilého člověka platí, že nic lidského mu není cizí – ale nikoli v tom smyslu, že by tomuto ‚lidskému' v sobě přitakával, ale jen tak, že se mu bude pokoušet vymknout, že bude vyhlížet vysvobození a – odpuštění vin. Provinění, jež ho tíží, nespočívá totiž v jednotlivých přestupcích, i když těch je u každého z nás nemálo, ale v tom, že na každém kroku sebepoznání rozpoznáváme svou provinilost a zkaženost i tam, kde jsme ji nikdy nečekali a kde ji ani nechceme vidět. Kdo si to dost uvědomuje, vidí, že je ztracen, nedostane-li se mu pomoci; a kdo si to neuvědomuje, je ztracen, protože na pomoc ani nečeká. Filosofická antropologie může tedy právem přidat k nejrozmanitějším výměrům člověka i tu, která lidskou bytost charakterizuje jako bytost provinilou, která je tím lidštější, čím lépe a do větší hloubky o této své osobní a na nikoho a na nic nepřenosné provinilosti ví (tedy nic „dědičného", ba ani dávně „prvotního", nýbrž prvotního v tom smyslu, že začíná právě u nás, u mne).